

Олена ПЕНЬКОВА

СТАНОВЛЕННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ У СІМЕЙНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

У статті розкрито психологічна сутність духовних цінностей підлітків та старшокласників. У результаті проведеного дослідження виокремлені фактори, що впливають на розвиток духовності, представлена характеристика структурних елементів духовної сфери, розроблена методика, за допомогою якої стала можлива реалізація поставлених завдань.

Ключові слова: *духовні цінності, духовність, духовна сфера.*

Постановка проблеми. Духовні цінності особистості – інтегративне утворення, яке складається із цілої низки духовних почуттів, прагнень, потреб. Одні з них можуть займати провідні позиції у цьому процесі, інші – відіграють другорядну роль у контексті духовної спрямованості особистості. Формуючись у певних соціальних умовах, духовні цінності втілюють у собі високі суспільні інтереси, активізують соціальну діяльність, залучаються до свідомого втручання індивіда у справи суспільства, слугують свідомому вибору власного місця в ньому.

Особливу роль у духовному розвитку особистості відіграє емоційна атмосфера сім'ї, оскільки саме тут у дітей формуються високі моральні якості, без яких неможливе становлення духовної особистості. Приклад батьків є тим першим соціальним досвідом, який засвоюють діти впродовж свого життя. Це спілкування специфічне, неповторне, бо воно будується на почутті любові, прихильності батьків

до дітей і навпаки. Розкриття особливостей формування цінностей особистості у сімейній взаємодії має важливе теоретичне і прикладне значення, адже відкриває можливості для використання знань про дію чинників і механізмів цього процесу у системі психологічної допомоги сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження духовності у психології пов'язано з вивченням особистісного потенціалу людини, її самоусвідомлення та самотворення (М.Й. Боришевський [1], М.В. Савчин [3], В.О. Татенко та ін.). За М.Й. Боришевським, духовність – багатовимірна система, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, в яких віддзеркалюються її найбільш релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до самої себе, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності [1].

Формуючись у певних соціальних умовах, духовні цінності втілюють у собі високі суспільні інтереси, активізують соціальну діяльність, прилучаються до свідомого втручання індивіда у справи суспільства, слугують свідомому вибору місця у ньому. Так, Г.С. Костюк зазначав: “Дорослі опосереднюють формування досвіду дитини вже з перших її днів. Немає ніякої можливості провести якусь штучну межу, що відокремлювала б особистий досвід дитини від досвіду суспільного, а тим більше не можна протиставити їх. Особистий досвід дитини проймається досвідом, засвоюваним від дорослих, через що набуває нової якості. Таке взаємопроникнення існує в усіх виявах свідомого психічного життя дитини, починаючи з її осмисленого сприймання” [2, 127].

У контексті питань, що розглядаються, важливого значення набуває батьківський приклад (В.Я. Титаренко [4]), загальна атмосфера сім'ї, яка будується на основі групової свідомості і загального стилю поведінки батьків. Як наголошує В.Я. Титаренко, “групова свідомість сім'ї – складний соціальний феномен, діалектична єдність загального і особливого. Загальне є у ньому не лише як наслідок певної ідентичності поглядів, норм, орієнтацій тощо, які тією чи іншою мірою властиві тим, хто вступає у шлюб, але і як продукт конкретного буття

сім'ї, результат спільних форм діяльності подружжя, спілкування, на основі чого утворюється новий, більш високий ступінь спільності думок, оцінок, норм, ціннісних орієнтацій, соціальних почуттів та інших елементів свідомості” [3, 110].

Важливість дослідження особливостей становлення духовних цінностей у системі сімейної взаємодії та малорозробленість цієї проблеми у її емпіричному вимірі викликають значний науковий інтерес.

Мета статті – презентувати результати емпіричного дослідження духовної спрямованості сімейно-родинних ціннісних орієнтацій та чинників їх формування.

Проблема духовності стає актуальною в наш час, коли виховання особистості здійснюється за умов зростаючої освіченості, соціальної активності та інформованості. Слід зазначити, що на формування духовності впливає система факторів, які взаємопов'язані між собою. Йдеться про *об'єктивні суспільні фактори* (соціально-економічні умови розвитку особистості; характер діяльності, в якій задіяна особистість; демографічні умови (національність, сімейний стан тощо); культурні можливості (ступінь віддаленості від осередків культури)); *суб'єктивні фактори розвитку особистості* (психологічні особливості особистості; зміст духовного життя (світогляд, політичні, правові, моральні погляди і норми, ставлення до цінностей і ідеалів, сімейні традиції); культурний рівень: освіта, рівень вихованості тощо) та *суб'єктивні зовнішні впливи* (сім'я, учителі, однокласники, друзі, сусіди, засоби масової інформації, культурно-виховні заклади).

Характеристику структурних елементів духовності доцільно розпочати з аналізу ідеологічної діяльності. Вона надає якісної визначеності всім іншим структурним елементам духовної сфери, зумовлює спрямованість розвитку духовних процесів і явищ, що відбуваються в житті суспільства, сім'ї, особистості.

Важливе значення має такий чинник впливу на духовність, як масова інформація. До її завдань входить забезпечення населення відомостями, новинами, якими воно певною мірою керується у своїй трудовій та ідейно-політичній діяльності. Ця інформація передається

і використовується завдяки пресі, радіо, телебаченню, масово-політичній роботі тощо. Суттєвими особливостями масової інформації в сучасних умовах є багатогранність, оперативність, дохідливість, злободенність, врахування потреб і інтересів різних верств населення.

Важливим структурним компонентом духовності є наука, яка визначає ступінь розвиненості інтелектуального потенціалу країни. Особливо актуальною в наш час стала практична спрямованість суспільних наук, їхня реальна участь у соціальних та економічних процесах.

І, нарешті, вагомим компонентом духовності можна вважати культуру. Її суспільна роль – багатопланова: вона частково виконує функції виховання, частково – засобів масової інформації. Культура народу – яскравий показник його духовного і інтелектуального багатства. Вона є осередком духовних цінностей, духовних можливостей суспільства, концентрацією творчих засад в особистості. Важливу роль у цій сфері відіграють література і мистецтво. Вони спрямовані на розвиток художньої культури, на формування моральної свідомості і загалом впливають на духовне життя суспільства.

Формування духовної особистості здійснюється за допомогою виховання і навчання – єдиного взаємопов’язаного процесу.

Виховання відіграє у духовній сфері важливу роль. Його завдання можна класифікувати за такими напрямками: формування наукового світогляду; виховання свідомого ставлення до навчання, розвиток пізнавальної активності й культури розумової праці; виховання політичної свідомості; виховання творчого ставлення до праці, підготовка до свідомого вибору професії; виховання моральності і культури поведінки; формування правосвідомості й виховання громадянської відповідальності; виховання естетичної культури і розвиток художніх здібностей тощо.

Навчання забезпечує процес засвоєння знань у дошкільних дитячих установах, у середніх і вищих навчальних закладах, у сім’ї. Цей процес супроводжується посиленням ідейної спрямованості усіх інших форм навчання, формуванням наукового світогляду, постійним оновленням загальнонаукових і професійних знань.

Усі системні елементи духовності об'єднані в єдине ціле і беруть участь у духовному житті країни, впливаючи на розвиток інтелектуального рівня суспільства, ступінь його духовної зрілості та культури.

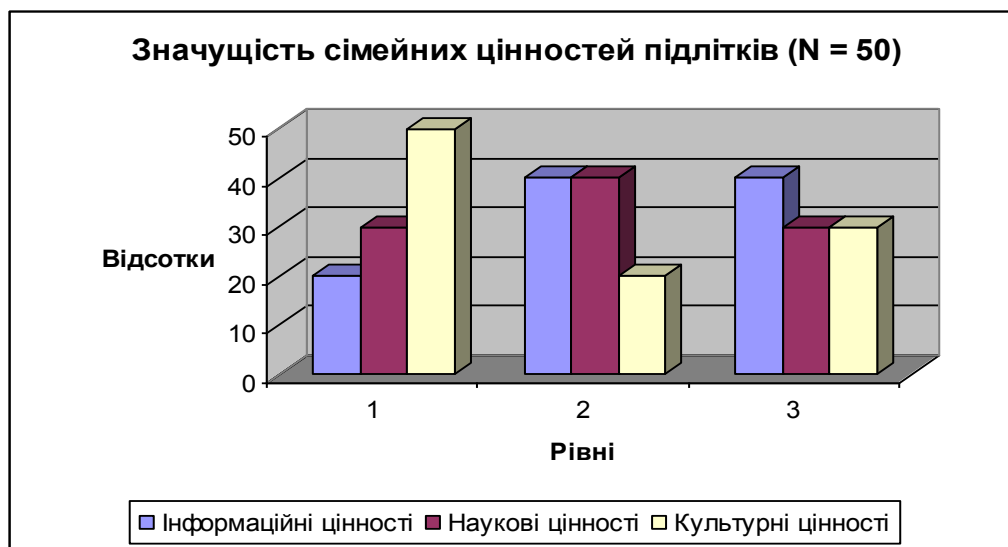
Для з'ясування духовної спрямованості сімейно-родинних ціннісних орієнтацій ми застосували методику учнівських творів, яка дала змогу отримати цікавий матеріал стосовно предмета дослідження. Слід зауважити, що проєктивний характер методики вимагає від дослідника високої професійної кваліфікації при інтерпретації отриманих результатів. Необхідно мати на увазі, що діагностичну цінність творів суттєво обмежують недостатній культурно-освітній рівень школяра і передовсім рівень розвитку його писемного мовлення. Водночас за умови зацікавленості учня, твір може дати важливу інформацію щодо стану ціннісних орієнтацій його сім'ї.

У нашому дослідженні учням одинадцятих класів пропонувалося написати твір на тему: “Духовні цінності моєї сім'ї”. Як показав аналіз творів, сім'я має широкі можливості для спілкування, а звідси – і для багатогранного вияву духовних цінностей. Найбільш важливою обставиною для розвитку дитини є те, що спілкування в сім'ї будується на основі родинних зв'язків, які породжують цілий спектр духовних цінностей, що приводять до більш глибокого взаєморозуміння кожного з членів сім'ї, толерантності, чуйності, солідарності тощо.

З метою визначення місця інформаційних, наукових і культурних цінностей у сімейній взаємодії, ми застосували контент-аналіз учнівських творів і прорангували виокремлені цінності за ступенем значущості. Одержані результати презентовані на рисунках 1 і 2.

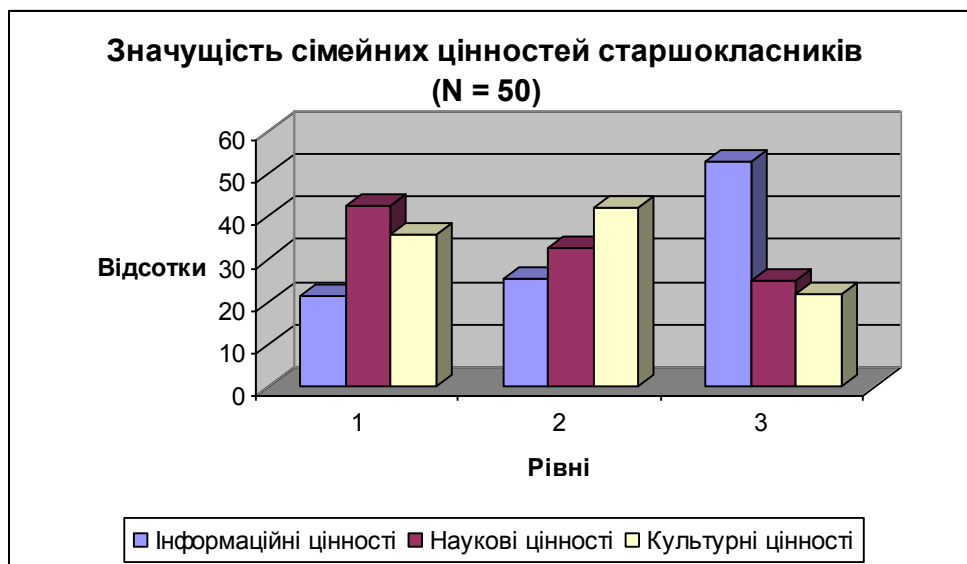
Нами констатовано, що підлітки перше місце віддають культурним цінностям (50%), для 30% учнів значущими цінностями є наукові і 20% школярів віддають перевагу інформаційним цінностям. Що стосується старшокласників, то 45,5% вважають пріоритетними – наукові цінності, 36% обирають культурні цінності і лише 21,5% вважають інформаційні цінності найбільш впливовими у духовному становленні сім'ї. Як бачимо, ціннісну єдність більшою мірою визначає науково-пізнавальна та духовно-естетична спрямованість. Роль цих факторів для учнів і їх батьків важко переоцінити. Науково-

пізнавальна цінність – це потреба в знаннях, освіті, науці тощо; духовно-естетична – потреба у видовищах, музиці, живопису, в художньому слові, що для учнів є найбільш актуальним. Більшість батьків теж неодмінною умовою успішного життя своїх дітей вважають освіту, престижну професію, яку неможливо отримати без необхідних здібностей і знань. Отже, як засвідчили наші результати, під поняттям “духовність” досліджувані розуміють соціально-значущі ідеали, культурно-естетичні цінності.

Рис. 1. Значущість сімейних цінностей підлітків

Варто підкреслити, що ідеологічна спрямованість кожної сім’ї виявляється дещо специфічно і залежить від багатьох факторів, у тому числі: матеріальних, культурних, громадянських тощо. Як показало наше дослідження, цілісна єдність визначається науково-пізнавальною та культурно-естетичною спрямованістю духовних цінностей. Що ж стосується інформаційних цінностей, то учні віддають їм належне, згадуючи, що всі члени сім’ї щоденно цікавляться телевізійними новинами, читають газети та журнали, але ця обставина не сприяла виокремленню цього показника як провідного у становленні духовності.

Рис. 2. Значущість сімейних цінностей старшокласників

Отже, батьки відіграють значну роль у формуванні духовних цінностей підлітків і старшокласників. Безперечно, що структурна ієрархія духовних цінностей зумовлює спрямованість сімейної взаємодії. У сім'ях, де спостерігається активна, стійка позиція згідно з духовними нормами – добре налагоджені взаємини батьків і дітей у різних видах діяльності: інформаційній, науковій та культурній. Ця взаємодія відзначається інтелектуальною єдністю, здатністю знаходити спільне розв'язання проблем, що виникають у сімейному житті. Таким сім'ям властива і конативна єдність, яка спрямована на забезпечення родинного добробуту, активізацію вольових зусиль та подолання труднощів, що перешкоджають досягненню бажаних для сім'ї результатів. Стиль взаємодії у таких сім'ях стимулює позитивні мотиви навчально-пізнавальної і практичної діяльності, заохочує самостійність та ініціативу. Вимогливість батьків поєднана з розумним контролем та самоконтролем дітей. Єдино прийнятною формою сімейної взаємодії є співробітництво і взаємодопомога. Сім'я здатна впливати на кожного із своїх членів, активізувати їх духовний потенціал. Таким батькам властива активна педагогічна позиція.

У сім'ях із нестійкою позицією щодо духовних цінностей спостерігається неузгодженість орієнтацій. Незважаючи на це, міжособистісна взаємодія будується на основі позитивних емоційних

контактів, взаємній прихильності та повазі. В організації інформаційної, наукової, культурної діяльності існує намагання враховувати потреби, запити, інтереси і уподобання усіх членів сім'ї, але відповідальність за виконання усіх справ розподіляється нерівномірно. Виховне навантаження несе хтось один з батьків, переважно мати. Такі сім'ї характеризуються активною, хоча й не завжди педагогічно виваженою позицією.

І, нарешті, у сім'ях з несприятливою внутрішньосімейною взаємодією в змісті і структурі ціннісних орієнтацій домінують такі, що відображають негативну соціально-духовну спрямованість. У таких сім'ях свідомо культивується виховання індивідуалізму, егоїзму, формується споживацька позиція стосовно навколишнього соціуму. Як правило, це – так звані проблемні сім'ї, яким притаманні розлад подружніх стосунків, конфлікти, матеріально-побутові проблеми, негативне ставлення до суспільно-духовних цінностей тощо. Внутрішньосімейна взаємодія – жорстка. Потреба дитини в психологічному захисті майже не реалізується. Педагогічна позиція батьків є пасивною або взагалі відсутня. Відповідальність за виховання дітей цілком перекладається на школу та інші соціальні інститути.

Для того, щоб духовні цінності визначали поведінку школяра в будь-яких ситуаціях, вони мають стати його власними нормами. Саме сім'я і клас, в якому навчається дитина, можуть сприяти активному засвоєнню цих цінностей. Для вчителя і батьків надзвичайно важливим є надання відповідного морального зразка і створення умов, які сприяли б його засвоєнню. На основі засвоєних раніше духовних цінностей учні знаходять правильну лінію поведінки у знайомих, а також нових умовах, вони оволодівають навичками прийняття самостійного вибору за наявності декількох альтернатив. Подібні ситуації, що спонукають учнів осмислювати можливі лінії своєї поведінки і їх наслідки, пов'язані з самоаналізом та боротьбою мотивів, що формує у юнацтва почуття власної відповідальності за свої вчинки і дає йому необхідний у дорослому житті досвід нерегламентованої поведінки.

Висновки. Отже, система духовних цінностей школярів пов'язана з науково-пізнавальними, культурно-естетичними та інформаційними перетвореннями у суспільстві і відображає стан їх потребово-мотиваційної сфери, емоційних почуттів, принципів поведінки. Важливу роль у цьому процесі відіграють батьки. Вся система цінностей, настановлень потреб та мотивів сім'ї орієнтована на реальні можливості її життєдіяльності і багато в чому визначається умовами життя. Провідне місце серед таких умов посідають сімейні взаємостосунки, що детерміновані характером батьківських позицій, почуттів, ставлень та очікувань. Духовний розвиток сім'ї досягає найвищого рівня тоді, коли принципи, норми та правила поведінки виявляються у вчинках. Отже, тут йдеться про духовність, яка не є наслідком зовнішньої необхідності, а виступає як внутрішня потреба. Завдяки цьому й відбувається інтеграція цінностей сім'ї у стійку систему, яка детермінує реальну поведінку членів родини.

Як засвідчили результати нашого дослідження, діапазон системи духовних цінностей школярів може бути значно ширшим, ніж обсяг загальноприйнятих цінностей конкретної сім'ї. Великого значення для учнів та їх батьків набувають цінності, пов'язані з соціальним статусом сім'ї: освітою, професією, загальним культурним рівнем членів родини, а також з економічним становищем і, нарешті, цінності, які пов'язані з відпочинком та дозвіллям сім'ї. Духовні цінності сім'ї залежать від характеру включення її членів у життєдіяльність суспільства, від повноти спілкування, яке складає зміст діяльності школярів та їх батьків, від тієї системи суспільних і міжособистісних взаємин, у яких існує людина.

Перспективою наукових пошуків стане розробка системи психологічної підтримки сімей у становленні духовних цінностей батьків і дітей.

Література

1. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : [монографія] / М.Й. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
2. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк ; за ред. Л.М. Проколієнко. – К. : Рад. шк., 1989. – 608 с.

3. Савчин М.В. Духовна парадигма психології / М.В. Савчин. – К. : Академвидав, 2013. – 252 с.

4. Титаренко В.Я. Семья и формирование личности / В.Я. Титаренко. – М. : Мысль, 1987. – 352 с.

References

1. Boryshevs'kyj M.J. Doroga do sebe: Vid osnov sub'jektivnosti do vershyn duhovnosti : [monografija] / M.J. Boryshevs'kyj. – K. : Akademvydav, 2010. – 416 s.

2. Kostjuk G.S. Navchal'no-vyhovnyj proces i psyhichnyj rozvytok osobystosti / G.S. Kostjuk ; za red. L.M. Prokolijenko. – K. : Rad. shk., 1989. – 608 s.

3. Savchyn M.V. Duhovna paradygma psyhologii' / M.V. Savchyn. – K. : Akademvydav, 2013. – 252 s.

4. Titarenko V.Ja. Sem'ja i formirovanie lichnosti / V.Ja. Titarenko. – M. : Mysl', 1987. – 352 s.

Пенькова Елена. Становление духовных ценностей личности в семейном взаимодействии. В статье раскрыта психологическая сущность духовных ценностей подростков и старшеклассников. В результате проведенного исследования выделены факторы, влияющие на развитие духовности, представлена характеристика структурных элементов духовной сферы, разработана методика, с помощью которой стала возможна реализация поставленных задач.

Ключевые слова: духовные ценности, духовность, духовная сфера.

Penkova Olena. Formation of spiritual values of an individual in the family interaction. In the article psychological essence of spiritual values of teenagers and their parents is described. The conducted research made it possible to single out the factors, influencing the development of spirituality; the description of structural elements of the spiritual sphere is presented; and a new method with the help of which realization of the assigned tasks became possible is created.

Keywords: spiritual values, spirituality, spiritual sphere.